

לא בחיל ולא בלחץ פי אם ברוחי

חזונו של הנביא זכריה (ד א-ז) הפך סמלה של מדינת ישראל: "וְהָיָה מְנוּחָת זָהָב כְּלָה... וְשָׂכְעָה גִּרְתָּיָה עָלֶיהָ... וְשָׁנִים זִיתִים עָלֶיהָ אֶחָד מִיָּמִין... וְאֶחָד עַל שְׂמָאלָהּ". סמליות החזון מוסברת בפסוק שהפך קלאסי: "לא בחיל ולא בלחץ פי אם ברוחי אָמַר ה'". אכן, אורה של המנורה מסמל את הרוח, וליתר דיוק, 'רוחי' – רוח ה'.

במאמר זה מבקש אני להרהר ולדון במילה 'רוח', אך אקדים ואפתח בהערה הכרחית. ה'רוח' נוכחת במקורות רבים כמשחקת משחק לשוני על בסיס שתי הוראות שונות של המילה היוצרות קונטרסט: הרוח הגשמית (במדבר יא, לא): "וְרוּחַ נָסַע מֵאֵת ה' וַיָּגִזוּ שָׁלִיִּים מִן הַיָּם", והרוח "הרוחנית" היורדת על שבעים הזקנים (יא, כה): "וַיֵּאָצֵּל מִן הָרוּחַ אֲשֶׁר עָלָיו [על משה]... וַיְהִי כְּנוֹחַ עָלֵיהֶם הָרוּחַ וַיִּתְנַבְּאוּ" הרוח הגשמית הפכה למטפורה, משל, לרוח "הרוחנית". וכך שתי המשמעויות שב'רוח' נפרדים זה מזה, אך חוזרים ומתחברים שוב.

מה משמעותו של ה'רוח'? יחד עם עוד שני מושגים, 'נפש' ו'נשמה', יצרה המילה 'רוח' קבוצה לשונית המתייחסת לאדם. בשפה המקראית יש קרבה רבה בין נפש לרוח, ולמרות זאת, קיים לדעתי הבדל יסודי בין השניים, הבדל שנשטטש במקצת במשך הדורות ואפילו במקרא עצמו. לדעתי מתארת ה'נפש' בעיקר, (ואני מדגיש - בעיקר), את החיים הביולוגיים, בעוד ש'רוח', כפי שנראה, מתייחסת בדרך כלל לחיים הפסיכולוגיים של האדם. אמנם כן, גם המילה 'נפש' מציינת פעמים רבות את עולמו "הנפשי" של האדם, אולם יש משהו ב'רוח' שאין ב'נפש'. 'נפש' ו'נשמה' מתייחסים לנשימה ההכרחית לחיינו. לעומת זאת המושג 'רוח' בנוי על בסיס המטפורה של הרוחות הפיסיות שהן בעלות כיוון, מגמה ותכלית. מכיווני הרוחות נגזר הביטוי 'רוחות השמים' – צפון ודרום, קדם וים - הכיוונים מהם הרוחות מגיעות. בחזון העצמות היבשות משחק יחזקאל (לז, ט) עם שתי הוראות אלו: "כֹּה אָמַר אֲ-דְנִי ה', מֵאֲרֻבַּע רוּחוֹת בָּאִי הָרוּחַ וּפָחִי בַּהֲרוּגִים הָאֵלֶּה וַיְחִיּוּ".

לרוח יש כיוון, אך גם אנרגיה. מכאן המשמעות הבסיסית של מטפורת הרוח. הרוח מציין את המניעים הפנימיים ביותר של האדם, המכוונים את מעשיו ומעניקים להם כיוון וכוח. האדם פועל "כאילו" הוא מונהג על ידי רוחות פנימיות המכוונות אותו לכיוונים שונים, לפעמים בצורה כפייתית. האדם עלול להיתפס על ידי "רוח זנונים" (הושע ד, יב), או "וְעֵבֶר עָלָיו רוּחַ קִנְאָה וְקִנְאָה אֶת אִשְׁתּוֹ" (במדבר ה, יד). לפעמים הוא מונע על ידי "רוח בִּינָה" (ישעיה כט, כד), אך פעמים רבות אחרות הוא לכוד ב"רוח עֲוֹנִים" (ישעיה יט, יד) דהיינו רוח תעתועים, ולפי ריש לקיש - ב'רוח שטות', רוחות אשר תבאנה אותו לחורבן. הרוח עלולה להתעצם לידי סערה ולהפוך הרסנית. כמו סערה בים העלולה להטביע את האונייה על מלחיה ונוסעיה. ב'ברכי נפשי' (תהלים קז) מתוארת

בצורה חיה חוויית הסכנה של "יורדי הים בָּאֲנִיּוֹת" המצפים שהקב"ה יושיעם "ומִמָּצוֹלֵתֵיהֶם יוֹצִיאֵם": "וַיַּעֲמֵד רוּחַ סְעָרָה וַתְּרוּמָם גָּלִיּוֹ, יַעֲלוּ שָׁמַיִם יִרְדּוּ תְּהוֹמוֹת... יַחֲוּגוּ וַיִּנּוּעוּ כַּשְׂפּוֹר - וְכָל חֲכָמָתָם תִּתְּבַלֵּעַ". סערת הים היא מטפורה לסערת הנפש. לא מעט צדיקים סובלים מסערות נפש, אך היא שונה – לפי הנביא (ישעיה נז, כ-כא), מהסערה המתרחשת בעולמם הפנימי של הרשעים, הנראים לכאורה נהנים ושלוים: "וְהָרָשָׁעִים כִּי־נִגְרַשׁ כִּי הִשְׁקֵט לֹא יוֹכֵל". הגלים שבעולמם הפנימי אינם גלי מים אלא גלי רוע: "וַיִּגְרְשׁוּ מִיָּמָיו רָפֶשׁ וְטִיט". "אֵין שְׁלוֹם - אֶמֶר אֱלֹהֵי לְרָשָׁעִים".

עד כאן סכנת הרוחות. בספרות חז"ל אנו מוצאים מלחמה נוספת, המתנסחת בנוסח קצת שונה. במלחמה זו מתמודדים שני כוחות: ה-'אמת' הנאבקת כנגד השקר והטעות. בלשון חז"ל זאת היא מלחמת ה'לב' וה'פה'. הכישלון במלחמה זו התנסח בלשונם בצורה קלאסית: 'אחד בפה ואחד בלב' – כאשר האדם הפרטי מאבד את האפשרות להיות כנה ואמיתי ויותר מכך, הדבר בא לידי ביטוי בציניות ובצביעות בדיפלומטיה שבין המדינות. על רקע זה מתממשים דברי הנביא הושע (ט), שבתפיסת ההמונים "אֵוִיל הַנְּבִיא מְשַׁעֵ אִישׁ הָרוּחַ" – דווקא איש האמת הוא זה שנדחה.

בלב האדם יכול לשכון רוח קדושה. אך גם רוחות שהם שדים משתכנים בו. יש יצירות הבאות כאילו מכוחו של הרוח – בספרות, באומנות, בתיאטרון ובריקוד. אך הם מבטאות לא את 'רוחי' – רוח ה', אלא פעמים רבות, דווקא רוח אנוכית ואגוצנטרית. הם "הַנְּבִיאִים הַנְּכָלִים אֲשֶׁר הִלְכִים אַחֵר רוּחָם" (יחזקאל יג, ג), המבטאים את רוחם הרעה ולא את האמת והטוב. היצירות מרשימות וכותביהם הופכים ל"מצליחנים", אך, כמוך, את "כָּלֶם יִשָּׂא רוּחַ יִקַּח הֶבֶל".

כנגד "מצליחנות" זו כתב דברים נכוחים ר' משה אפרים, נכדו של הבעש"ט (דגל מחנה אפרים, פרשת 'ואתחנן') שלדבריו הקב"ה מעדיף דווקא את אלו שהעולם הציני דחה: "ובלב מהו הטוב שלו והשלמות? בוודאי הוא לב נשבר, כמו [שנאמר] (ישעיה נז, טו) "כִּי כֹה אָמַר יְהוָה וְנִשְׁאַ... מְרוֹם וְקִדּוּשׁ אֲשֶׁכּוֹן וְאֵת דָּכָא וְשִׁפְלָ רוּחַ" וכמו [שנאמר] (תהלים נא, יט) "זִכְחִי אֶל־לֵהִים רוּחַ נִשְׁפָּרָה", וההיפוך 'גובה הלב' כי (משלי טז, ה) "תוֹעֵבֶת ה' פֶּלַ גְּבוּהַ לֵב", והלב נברא להיות שוכן בו הקב"ה כדאייתא (שמות כה, ח) "וַעֲשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ - וְשִׁכְנָתִי בְּתוֹכָם" ממש... והקב"ה אינו שורה כי אם בלב נשבר... [ואז] ירושלים עיר הקודש יקרא לה... - ירושלים בה בוחר הקב"ה לשכון עשויה להמצא דווקא בליבו של האדם שנדחה. ואנו נתברך שהקב"ה ישכון בלבבות "לְהַחֲיֹת רוּחַ שְׁפָלִים וּלְהַחֲיֹת לֵב נִדְכָּאִים".